

10. KADER VE EF'ÂL-İ İBÂD -I-

Dr. Öğrt. Üyesi Fikret SOYAL

GİRİŞ

1. KADER KAVRAMI

2. İRÂDENİN TALEP, ŞEHVET, TEMENNİ VE RIZA İLE İLİŞKİSİ

3. BEŞERİ İRÂDE KONUSU VE KELÂM EKOLLERİ

3.1. Cebriyye

3.2. Mu'tezile

3.3. Ehl-i sünnet

3.3.1. Eş'ariyye

3.3.2. Mâtürîdiyye

4. İNSANIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE ÇEVRESEL ŞARTLARIN SEÇİME ETKİSİ

SONUÇ

GİRİŞ

Kulların fiileri, fiilin çoğulu olan eʿal kelimesiyle, kul anlamına gelen “abd”in çoğulu olan “ibâd” kavramının izafetinden oluşan bir terkiptir. Kelâmcılar insanların fiillerini “zorunlu/ızdırârî” ve “ihtiyârî” olmak üzere iki şekilde ele almaktadırlar. Kulların fiilleriyle ilgili ihtilafın odak noktasını kulun ihtiyârî fiilleri oluşturduğundan zorunlu fiillerle ilgili herhangi bir ihtilaf görülmemektedir. Burada ihtiyârî fiillerin mahlûk olup olmadığı önemli bir kelâmî probleme işaret etmektedir; ihtiyârla birlikte, kesb başta olmak üzere diğer kavramlar da gündeme gelmektedir.¹ Kulların sevap ve cezaya müstehak olmaları neticede bu tercihe bağlanmakta olduğundan² meseleyi bu açıdan ele almak önem arz etmektedir.

Öte yandan Kur’an’ın ilgili âyetlerine bakıldığında “cebr” ifade eden âyetlerle birlikte “fiili kula nispet eden (tefviz)” âyetler de bulunmaktadır. Cebriyye mezhebi birinci gruptaki âyetleri alırken, Kaderiyye ve Mu‘tezile ikinci gruptaki âyetler üzerinde durmaktadır. Ehl-i sünnet kelâmcıları bu iki grup âyeti mezcederek kulun taat ve masiyetinin de varlığına dikkat çekmek suretiyle sorumlu ve özgür bir varlık olmasını ispatlamaya çalışmıştır.³

1. KADER KAVRAMI

Kader kelime olarak Arapça olup k-d-r kökünden türemiş bir kavram olup⁴ takdir ve kudret başta olmak üzere çeşitli türevleri mevcuttur. Kelimenin sözlük anlamı iki türlüdür:

1. Kaza: Belli bir kudretin yönelmesinden sonra yine belli bir ameli tercih etmeye yarayan karar ve hükümdür.

2. Muayyen miktar ve ölçü: Takdir ve kudretin ortaya konulmasından sonra elde edilen şeye denir.

Buna göre kaderi şu şekilde tanımlamak mümkündür: “Kader, Allah’ın eşyanın son durumlarını takdir etmesi/hükmetmesidir.

¹ Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ile Eş’arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 64.

² Ebû’s-Sena Mahmûd b. Zeyd Lamişî, *et-Temhid li kavâ’idi’t-tevhid* thk. Abdülmecid Türki (Beirut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1995), 97.

³ Lamişî, *et-Temhid*, thk. Abdülmecid Türki, 101.

⁴ Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya İbn Fâris, *Mu‘cemu Mekâyisi’l-Luğa* (Mısır: y.y. 1379/1969), 3/62; Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’ân* (İstanbul: y.y. 1986), 657.

Kader kökünden türetilen takdir, kudretin işlevini yerine getirmesine ve hariçteki sonuçlarına delalet eder. Neticede bu olay, “belirleme ve ölçü koyma” anlamına gelmektedir.⁵ Tabi burada kader ile takdirin ayrı anlamlara geldiğini ifade etmek gerekir. Takdirin en önemli özelliği hem Allah’ın fiilleri hem de kulların fiilleri hakkında kullanılmasıdır. Hâlbuki kader sadece kulların fiillerine ait durumu ifade etmektedir.⁶

Kur’an’da kader şu şekilde geçmektedir: Çünkü o, (âyetlerimiz kendine okunduğunda) düşündü ve takdir etti [ölçtü biçti]...⁷

Kader kelimesi yukarıda sözü edilen manâlara uygun olarak Kur’an’da ve İslâm kaynaklarında “takdir”, “hüküm”, “icâb”, “ilzâm”, “yaratmak”, “bildirmek”, “bir şeyin miktarını ve değerini açıklamak”, “hikmete göre yapmak” ve benzeri bazı anlamlarda kullanılmıştır.

Kaza ise kök anlamı itibariyle “bir söz veya ameli tamamlamak” demek oluyor. Ragıp el-İsfahânî’ye göre kaza, “sözlü veya fiilî olarak bir işi hükme bağlamaktır”. Ona göre bu ikisi de ilahî ve beşerî olmaktadır.⁸

Kaza kavramı ise şu anlamlarda kullanılmaktadır: “Edâ”, “hüküm”, “boşluk”, “fasıl”, “yerine getirmek”, “te’yîd etmek”, “yaratmak”, “ulaştırmak”, “ölmek”, “öldürmek”, “ameli sağlam yapmak”, “infaz”, “bildirmek”, “takdir etmek”, “ulaştırmak”, “icâb” ve “ihtiyacı gidermek”⁹

Burada söylenmesi gereken bir husus da kaza ile kaderin aralarında bir farkın bulunmasıdır. Buna göre kader, maslahat icabı var olmasıdır. Kaza ise bir iş hakkında kesin hüküm vermektir.¹⁰

Kur’an’a baktığımız zaman onda hem insanın irâde sahibi olduğunu hem de onun cebr altında bulunduğunu ifade ettiği düşünülen âyetlerin yer aldığını görürüz.

"Sâlih amel işleyen kendi lehine işlemiş, kötü iş yapan yine kendi aleyhine yapmıştır. Yoksa Rabbin kullara zulümkâr değildir." (Fussilet 41/46)

⁵ İbn Fâris, *Mu‘cem*, 5/62; İsfahânî, *Müfredât*, 658.

⁶ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye* thk. Muhammed İbrahim Selim, (Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâve, 1418/1997), 191.

⁷ el-Müddessir 74/18-20.

⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 674-675.

⁹ Kurân’daki kaza kavramının bazı kullanımları şu şekildedir:

"Biz Benî-İsrâil'e kitâbda kazâ ettik [hükmettik]" (İsrâ 17/4)

"Rabbin, ‘O’ndan başkasına ibâdet etmeyin’ diye kazâ etti [emretti]." (İsrâ 17/23)

"Ona şu emri kazâ ettik [kesin vahiyle bildirdik]: ‘Sabaha çıkarlarken şunların arkaları [kökleri] kat’iyyen kesilecektir.’" (Hicr 15/66)

"Allah, hakkı kazâ eder [yerine getirir]. Onların O’ndan başka yalvardıkları ise hiçbir şeyi kazâ edemezler [yerine getiremezler]." (Mü’min 40/20)

Bu sûretle onları iki günde yedi semâ olarak kazâ etti [yarattı]. (Fussilet 41/12)

¹⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim. (Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâve, 1418/1997), 191.

"Allah, kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilik lehine, ettiği kötülük de aleyhinedir." (Bakara 2/286)

Bu âyetlerde insanın bir çeşit fiil işleme ve irade sahibi olma durumuna dikkat çekilmektedir. Buna karşın Kur'an'da kulun cebir altında olduğunu vehmettiren âyetler de mevcuttur:

"... İşte bu Kur'an Allah'ın hidayet rehberidir. Onunla dilediğini doğru yola iletir. Allah kimi saptırırsa artık onun için hiçbir yol gösterici yoktur."¹¹

Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu vurgulayan âyetlerin yanısıra, insanı hidâyete erdirenin de onu saptırmanın da Allah olduğunu ifade eden, Allah'ın insanların kalplerini, kulaklarını mühürlediğini ve gözlerini perdelediğini bildiren âyetler de bulunmaktadır.¹² Yine Allah'ın O'nun irâdesi dışında hiçbir şeyin meydana gelmeyeceği anlatılmaktadır.¹³ Ayrıca, Allah'ın her şeyi takdîr ettiği ortaya konulmaktadır.¹⁴

Bu sayılan âyetlere bakıldığında insanın aynı zamanda cebir altında olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum bize Kur'an âyetlerinin bütüncül bir bakışla ele alınmasının zaruri bir hal olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda kainatın ve içindeki diğer varlıkların ölçü ve kurallara bağlı olarak yaratıldığı anlaşılmaktadır. Âyetlerde geçen ölçü ve kurallardan kasıt, Allah'ın fiilerinde hikmet, denge ve adâletin bulunmasıdır.

Öte yandan Kur'an'da kader, bir inanç ilkesi olarak açıkça belirtilmemesine rağmen yukarıdaki âyetlerde de görüldüğü üzere Allah'ın yeryüzünü bir disiplin içinde düzenlediğini ifade etmesi onun bir inanç konusu olduğunu gösterir. Son olarak kader meselesini bağlamından çıkararak tek başına ele almamak, özellikle Allah inancıyla birlikte değerlendirmek gerektiğini ifade etmek gerekir.

2. İRÂDENİN TALEP, ŞEHVET, TEMENNİ VE RIZA İLE İLİŞKİSİ

Bilindiği gibi irâde kök anlamı itibarıyla "kasıtlı olarak bir yöne meyletmek ve yönelmek" demektir. Başka bir ifadeyle irâde bir insanın işlemek istediği fiile meyletmesini sağlayan güç ve kuvvetin bulunmasıdır.¹⁵ Sonuç olarak irâdenin canlı varlıklara ait bir durum olduğu açıktır. Buna göre irâdenin bilinçli ve şuurlu eylemlerle ilgili olduğunu kabul etmek gerekir. Böylece zorunlu hallerde irâdeden söz etmek mümkün görünmemektedir.

¹¹ Zümer 39/23.

¹² ez-Zümer 39/62; el-Mülk 67/13-14; el-Bakara 2/26; A'râf, 7/186; en-Nisâ, 4/88; Fâtır, 35/8-10; el-Bakara 2/7; el-Câsiye 45/23; el-Kehf 18/57; Yâsin 36/9.

¹³ el-Bakara 2/253; es-Secde 32/13; en-Nahl 16/93; el-En'âm 6/149; el-İnsan 76/30.

¹⁴ el-Kamer 54/49; Sebe 34/18; el-Hicr 15/60; el-Hicr 15/21.

¹⁵ en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 1/490; Ebu'l-Bekâ Eyyub el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Derviş, Muhammed el-Masrî, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011, 60; Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Derviş, Muhammed el-Masrî, 74.

Kelâm bilginlerince irâde, genellikle varlık ve yokluk dengesi içinde birini diğere tercih etme imkânı sunan şey olarak kabul edilmektedir. İlahi sıfat olarak ele alındığında Allah'ın her türlü fiil ve eylemlerinde mutlak anlamda hür ve özgür olmasını sağlayan sıfat olarak tanımlanmaktadır.¹⁶ İlimle ilgili olarak Mu‘tezilî âlimlerden Ebu'l Kasım el-Belhî, (ö. 319/931) “Bir şeye olduğu hal üzere inanmaktır” şeklinde bir tanımda bulunmuştur.¹⁷

Burada irâde ile birlikte gündeme gelen talep, rıza, şehvet ve diğer kavramlara daha yakın bir projeksiyonda bulunmak yararlı olacaktır. İrâde ile talep arasındaki farka dikkat çeken Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) talebin açıktan gerçekleştiğini irâdenin ise hem açıktan hem gizli olmak üzere iki türlü olacağını ifade eder.¹⁸ Bununla birlikte talep ile irâde arasındaki farklardan biri de talep sırasında bir muhatap zorunluken irâde için herhangi bir muhataba ihtiyaç duyulmamaktadır.

Şehvetin de irâdeden farklı olarak değerlendirilmesi gereklidir. Zira insan; irâde ettiğinde aynı zamanda şehvet duymadığı gibi, şehvet duyduğunda da irâde etmeye bilir. Uçağa binmekten hoşlanmadığı halde irâdesiyle bu yolculuğu gerçekleştirmek mümkün olabilmektedir. Aynı şekilde haram olan bir şeye karşı arzu duyulduğu halde inanan bir insan irâdesiyle ondan geri durabilmektedir. Yine oruçlu bir insan susadığında su içmeye ilişkin büyük bir iştah duyduğu halde irâdesi ona engel olmaktadır.¹⁹

İrâdenin farklı olduğu kavramlardan biri de temennidir. Zira irâde, hazır ve mümkün olan bir şeye yönelik olmaktadırken temenni hazır olmayan ve uzak hatta imkânsız olan bir şeye karşı da olabilmektedir.²⁰ İrâde için temenni manâsının verilmesinin doğru olup olmadığı tartışılmaktadır. Mâtürîdî, temenninin Allah hakkında kullanılmasının doğru olmadığını ve ondan nefyedilmesi gerektiğini ifade eder. Onun böyle düşünmesinde temennide bir çeşit meyil ve isteğin bulunması önemli bir etkidir. Buna göre Allah'ın emrettiği şeyler aynı zamanda razı olduğu fiiller olması hasebiyle rezil ve zelil haller ilahi emrin kapsamına girmemektedir. Dolayısıyla Allah'ın rızasıyla onun emri arasında doğrudan bir irtibat bulunmaktadır.²¹ Başka bir ifadeyle “her rıza irâde olduğu halde, her irâde rıza değildir”. Buna göre Allah'ın emirlerini yerine getirme Allah'ın meşietini, irâdesi, rızası, muhabbeti, emri, kazası ve kaderiyedir. Masiyet ise Allah'ın meşietini ve irâdesiyle olmakla beraber rızasıyla alakalı olmamaktadır.²²

¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “İrâde”, *TDV İA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/379-380.

¹⁷ Abdulkâhir el-Bağdadi, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Ömer Aydın, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 30.

¹⁸ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, thk. Akademik Kurul, (y.y., Dârü'l-Hidâye, t.y.), 8/122.

¹⁹ en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 1/495.

²⁰ Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, 123.

²¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, 468.

²² Yüksel, *Görüş ayrılıkları*, 88-89.

İrâde kavramının Kur'an'da istemek, arzu etmek, emretmek ve diğer anlamlarda kullanıldığını hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu bağlamda insanlara nispet edildiği yerlerle birlikte, Allah'a nispet edildiği de vakidir. Duruma göre "istemek" anlamına gelen irâde, "yaratmak" ve "yaratmaya karar vermek"²³ kastetmek²⁴ şeklinde çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

Kelâm bilginlerinin konuya yaklaşımında gündeme gelen bir husus da irâde ile meşiet kavramlarının birbirleriyle olan münasebetleridir. Genel olarak irâde ve meşiet eş anlamlı olarak kabul edilmektedir. Bazı âlimler ise meşietî irâdeden ayrı olarak ele almaktadırlar. Bu noktada irâdede, irâde edilenin var olması zorunlu olmadığı halde meşiette böyle bir durum mevzubahis olmaktadır.²⁵

İrâde ile meşiet arasında sayılması gereken farklardan biri, insanın irâdesi Allah'ın irâdesi olmaksızın gerçekleşmesine rağmen insanın meşietî Allah'ın meşietinden bağımsız olarak gerçekleşmemektedir. Nitekim âyette "Allah'ın meşiet etmesi olmadan siz meşiet edemezsiniz"²⁶ buyurularak insanın meşietî açıkça ilahi meşiete bağlanmıştır.

İrâde kavramı kelâmcılar tarafından "meyil" anlamında ele alınarak değerlendirilmiştir. Burada önemli bir husus, meyil maksadıyla kullanılan irâdede herhangi bir menfaat duygusunun bulunmasının şart olmamasıdır. Yani illa da bir fayda ve menfaati irâde bağlamında şart koşturmak yanlış sonuçlara götürmektedir. Çünkü irâdede esas unsur, fiilin gerçekleşme anında bir zamanla kayıtlı olmasını sağlaması ve bunun dışında başka bir etkene ihtiyaç duyulmamasıdır.²⁷ Dolayısıyla Allah için kullanıldığında bu tür bir meyil, fayda ve menfaatten söz etmek yakışık almayacaktır. Nitekim Allah bu tür şeylerden müstağni ve münezzehdir.²⁸

Bu bilgilerden ortaya çıkmaktadır ki, fiilin gerçekleşmesi için irâde ve kudret başta olmak üzere bazı unsurların bir araya gelmesi gerekir. İrâde ve kudret Allah'a aitse kulun irâde ve kudretinin anlamı ve önemi nedir? Bu bağlamda insanın özgürlüğü meselesi nasıl anlaşılmalıdır? Dolayısıyla konunun kaderle doğrudan bir ilgisi hatta kader meselesinin merkezi hususlarından birini de insan fiilleri meselesi oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra irâde ve kudret bağlamında gündeme gelen temel kavramlar arasında kasd, ihtiyâr, izn, rızâ, muhabbet, gazab, muhabbet, saht ve rahmet de bulunmaktadır.

Bu noktada Allah'ın emrettiklerinin tamamı hayırlı işler; nehy ettiklerinin tamamı şerli işler olmaktadır. Her şeyi yoktan var eden Allah kuluna bir şeyi yasaklıyorsa

²³ Bkz. Yâsîn 36/82.

²⁴ Bkz. el-Bakara 2/26.

²⁵ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûlü'd-dîn (Mâtürîdiyye Akaidi)*, haz. Bekir Topaloğlu, (Ankara: DİB Yayınları, 1995), 45; en-Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 1/492.

²⁶ Tekvîr 81/29.

²⁷ Tehânevî, *Keşşâfû istilâhati'l-fünûn*, 132.

²⁸ Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Derviş, Muhammed el-Masrî, 61.

o şey kötü ve çirkindir.²⁹

3. BEŞERİ İRÂDE KONUSU VE KELÂM EKOLLERİ

3.1. CEBRİYYE

Cebriyye mezhebinin cebr anlayışı siyasal tarih açısından Emeviler döneminde aynı zamanda siyasi bir meşruiyet aracı olarak kullanılmıştır. Ca'd b. Dirhem'in (ö. 124/742) görüşlerine dayanan Cebriyye mezhebi sıfatullah, te'vil ve ru'yetullah gibi meselelerle birlikte esasen her şeyin ilahi irâde ve kudretle meydana gelmesine dayanan mutlak cebr düşüncesine odaklanmıştır. Cebriyye'ye göre bütün fiiller hakiki anlamda Allah'a ait olup insan sadece mahal konumunda olmak suretiyle mecazen faildir. Buna göre Cebriyye kulların fiillerinde insana ait irâde ve kudreti iptal ederek fail olma ihtimalini yok saymaktadır. Böylece fiillerin meydana gelmesinde insana ait herhangi bir etki ve katkıyı kabul etmemektedir.³⁰

Dolayısıyla “bir fiil bir de fail” var olup o da Allah'tır. Bu noktada Cebriyye Kur'an'da insan fiillerine ilişkin âyetler arasında Allah'ın kudretine dâhil olan âyetler üzerinde yoğunlaşmaktadır.³¹

Bu yönüyle insandan sadır olan bazı fiiller tıpkı ağacın yaprağının hareketinde olduğu gibi ağaç bu olaya mahal olmaktan başka bir işleve sahip olmamaktadır. İnsan için sözü edilen emir ve nehiyeler, sevap ve cezalar, övgü ve yergiler bir kimse hakkında Allah'ın takdirinden ibaret olmaktadır. Buna göre Allah kime iyi bir fiil takdir etmişse onun için sevap; kimin için mâsiyet takdir etmişse onun için günah takdir etmiş olmaktadır.³²

İnsanın eliyle gerçekleşse de fiillerin gerçekte Allah'a ait olduğunu savunan Cebriyye açısından insan, bu fiilleri yapma konusunda mecbur ve mahkûm olmaktadır.³³ Başka bir ifadeyle insanların yapıp ettikleri aslında önceden Allah tarafından belirlenmiştir.

²⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemaşşerî, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*, thk. Abbas Hüseyin İsa Şerefüddîn, (San'a: Mekteb-ü Merkezi bedri'l-ilmî ve's-sekâfî, 2004), 12.

³⁰ Lamişî, *Temhîd*, thk. Abdülmecid Türki, 97; es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-dîn*, haz. Bekir Topaloğlu, 62.

³¹ en-Nesefî, *Tebssiratü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 2/175.

³² Ebu'l-Hasan, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, thk: Helmut Ritter, (Weisbaden: y.y, 1980), 279; en-Nesefî, *Tebssiratü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 2/173; Lamişî, *et-Temhîd*, thk. Abdülmecid Türki, 97.

³³ Sa'duddîn et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 3/165.

3.2. MU‘TEZİLE

Cebriyye'nin kader anlayışına ilk ve kapsamlı tepki Ma'bed el-Cühenî tarafından ortaya konulmuştur. Ondan sonra bu fikrin temsilciliğini ve savunuculuğunu Gaylân e-Dımeşkî devam ettirmiştir. Bu düşünceye göre insan, sahip olduğu irâde ve kudretiyle fiillerini gerçekleştirmektedir. Bu düşünce ve fikirler daha sonra hicrî II. asırdan itibaren Mu'tezile tarafından savunulmuştur.

Mu'tezile mezhebinin inanç ilkeleri Usûl-i hamse olarak bilinen “Tevhîd, Adâlet, Va'd ve Va'id, el-Menzile beyne'l-menzileteyn ve Emr-i bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy-i ani'l-Münker” prensiplerinden oluşmaktadır. Bu prensiplerden ikincisi olan adâlet bireyin irâde ve eylemlerinde özgür olmasıyla doğrudan ilgilidir. Mu'tezile'ye göre Allah, kulunu irâdesini kullanma konusunda hür bırakmıştır. Bu ilke çerçevesinde “hayır ve şer, aslah, istitaât” ve konumuz olan “ef'alu'l-ibâd (kulların fiilleri)” konuları ele alınmaktadır.

Mu'tezile'ye göre şer ve kötü fiilleri Allah'ın yarattığı düşünülemez. Masiyete konu olan fiilleri Allah'ın yaratıp ardından onlara ceza vermesi onun adâletiyle bağdaşmaz. Dolayısıyla çirkin ve kötü fiiller Allah'a ait değildir. Bunları yapan ve bunların kaynağı insandır. Nitekim Allah'ın kötülüklerden dolayı insana ceza vermesi onun kaynağının insan olduğunu gösterir. Allah'ın insana emir ve nehiylerde bulunması insanın da onlardan istediğini yapması gerçek olup insan bunları özgür irâdesiyle işler.

Mu'tezile'nin ikinci ilkesi olan adâlet çerçevesinde üzerinde durduğu bir husus da “aslah” kavramıdır. Buna göre faydalı ve yararlı olan bir şeyin Allah tarafından yaratılması ona vâcibdir. Bunun ilgili olduğu bir husus da hikmet kavramıdır. Dolayısıyla Allah'ın yarattığı her şey hikmet gereği olup aynı zamanda faydalı bir şeydir. Zira Allah aslah olmayanı yaratmaz.³⁴

İnsanın fiillerini yine insana nispet eden Kaderiyye'nin bu düşüncesini savunan Mu'tezile, kulun irâdî ve ihtiyârî fiilleriyle ilgili kader anlayışını reddetmektedir.³⁵ Bu yönüyle Kaderiyye ve Mu'tezile insanın fiillerinin mahlûk olmadığını ve insanlar tarafından meydana getirildiğini savunmaktadır. Bu noktada onlar Kur'an'ın insan fiillerine ilişkin onun özgür ve sorumlu bir varlık olduğunu anlatan âyetleri öne çıkarmışlardır. Mu'tezile'nin burada üzerinde durduğu husus, kulların fiillerini Allah'a ilim yönüyle nispet etmektir. Dolayısıyla insanın fiili sadece kulun kudretiyle meydana gelmektedir.³⁶ Allah'ın ilmiyle irtibatı bu çerçevede olan insanın fiilleriyle

³⁴ en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 2/173; Lamişî, *et-Temhîd*, thk. Abdülmecid Türki, 99-102.

³⁵ es-Sâbüni, *el-Bidâye fi Usûlü'd-dîn*, haz. Bekir Topaloğlu, 62.

³⁶ Lamişî, *et-Temhîd*, thk. Abdülmecid Türki, 97; en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 2/174; t-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3/164, 168.

ilgili “ihtiyâr” ve “kudret” insana ait kabul edilmektedir.³⁷ Onlara göre kudret Allah’a ait olan ihdâs ve îcâd ile kula ait olan ihtiyâr ve kesb olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Fiilin kula nispetini daha açık ifade etmek üzere “halk” kavramını kula ait olarak değerlendirirler. Nitekim Mu‘tezile’nin bu cüretkâr tavrı hep şaşkınlıkla karşılanmıştır. Bu noktada Neseffî, Kaderiyye ile Mu‘tezile’nin aynı kulvarda olduğunu düşünmektedir.³⁸

Mu‘tezile’nin kader görüşü özel bir nitelik arz eder. Buna göre onlar Allah’ın amelleri kula bıraktığını (tevfiz) savunur. Bu çerçevede kullar imân ve küfür istitaâtına sahiptirler.³⁹ Fiilin meydana gelmesini gerektiren istitaatin fiilden önce veya sonra olması konusunda kelâm ekolleri ihtilaf etmişlerdir.⁴⁰ Mu‘tezilî kelâmcılara göre insan, fiilini özgür bir irâdeyle meydana getirir.

3.3. EHL-İ SÜNNET

Ehl-i hadîse göre bütün fiiller Allah’ın kazası ve yaratmasıyla meydana gelir. Tek yaratıcı olarak Allah’ı tanımak gerektiğini savunan Ashâbu’l-hadîs, kulun fiillerinin yaratıcısı olmasını imkânsız görür. Bu görüşlerini şu âyete dayandırır:

Allah (c.c.), *Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz* (Tekvîr 81/29) buyurmuştur. Müslümanlar da “Allah’ın dilediği olur; dilemediği olmaz” demişlerdir.⁴¹

Ehl-i sünnete göre, insanlar yaptıkları fiillere göre asi/günahkâr veya muti’/itaatkâr olabilmektedir. Bu durum bile insanın sorumluluğu derecesinde özgürlüğe sahip olduğunu göstermektedir. Ehl-i sünnet Cebriyye ve Kaderiyye’ye muhalefet ederken Kur’an’da insanın özgürlüğünü ve sorumluluğunu ifade eden âyetlerden⁴² hareketle bir çerçeve belirlemeye çalışmıştır.⁴³

İnsanın fiillerinin gerçekleşmesini sağlayan kudretle ilgili Ehl-i sünnet kelâmcıların da kendi aralarında ayrılmışlardır. Eş’arîlere göre irâde takdir edilenin iki yönünden birinin gerçekleşmesini gerektiren nitelik; Mâtürîdîlere göre ise irâde, failin kendisiyle yapmak ve yapmamak şeklindeki iki eşit arasından birini tercih etmek-

³⁷ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûl’l-Hamse*, thk. Abdülkerîm Osmân, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1408/1988), 771.

³⁸ en-Neseffî, *Tebssiratü’l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 2/174, 193.

³⁹ Eş’arî, *Makâlât*, tashih: Helmut Ritter, 93.

⁴⁰ Ebü’l-Kâsım Abdullah el-Belhî Ka’bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve ma’ahû uyünü’l-mesâil ve’l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî, Abdülhamit Kürdî, (İstanbul: Kuramer, Amman: Dâru’l-Feth, 2018), 304-305.

⁴¹ Eş’arî, *Makâlât*, tashih: Helmut Ritter, 291, 292.

⁴² el-En’am 102; er-Ra’d 16; ez-Zümer 39/62.

⁴³ en-Neseffî, *Tebssiratü’l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 2/175-177; Lamişî, *et-Temhîd*, thk. Abdülmeccid Türki, 98, 99.

tir.⁴⁴ Mâtürîdîler bu hususta Mu‘tezile’ye yakın bir görüşü benimsemiştir. Buna göre istitaatin iki zıt yöne elverişli olduğu düşüncesini savunan Mâtürîdîler bu meselede Ebu Hanife’ye dayanmaktadırlar.⁴⁵

3.3.1. Eş‘ariyye

Ebu’l-Hasan el-Eş‘arî (ö. 324/936) *el-İbâne ve el-Lüma‘* adlı iki eserinde de insanın irâdesinden ziyade ilahî irâde ve kudret üzerinde durmaktadır. Eş‘arî ilikte irâde Allah’ın ilim sıfatıyla birlikte ele alınmaktadır.⁴⁶ Burada mutlak irâde anlayışının hâkim olduğunu söylemek gerekir. Özellikle kesb kavramı üzerinden insanın özgürlüğü ifade edilmektedir.

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise irâdeyi kudret, vb. diğer durumlardan farklı olarak ele almaktadır. Böylece o irâde ile kudret arasındaki ayrıma dikkat çekmek istemektedir.⁴⁷

Eş‘arîlerin konuya ilişkin yaklaşımı muarızları tarafından Cebriyye’ye yakınlaşmak olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸ Bu durum bir nevi hür ve özgür görüntünün altında gerçekte bir zorunluluğun olduğunu gösterir. Bu bağlamda Eş‘arî kelâmcılar, fiilin sadece Allah’ın kudretiyle meydana geldiğini söyleyerek tek kudretin mevzubahis olduğunu savunmaktadırlar.⁴⁹ Bu yaklaşımlarıyla Eş‘arîlerin genel olarak Allah’ın irâdesini sınırlandırmaktan kaçınma politikasını izlediklerini görmezden gelmemek gerekir.

3.3.2. Mâtürîdiyye

Konuyla ilgili Mâtürîdîlerin Eş‘arîlerden belli ölçüde ayrıştıkları görülmektedir. Allah’ın mutlak irâdesini kabul eden Mâtürîdîler insanın irâdesini onlara göre daha açık ifade etmişlerdir. Mu‘tezile ve Kaderiyye kadar olmasa da insana ait irâdenin fiilindeki etkisini dikkate almaları iki ekol arasında bu şekilde bir ayırım yapmayı gerektirmektedir.

Mâtürîdîler fiilin meydana gelmesinde iki failin etkili olduğunu savunurlar.⁵⁰ Bir kudretle bir fiilin iki zıt tarafını yapmanın mümkün olduğunu savunan Ebu Hanife

⁴⁴ Yüksel, *Görüş ayrılıkları*, 62.

⁴⁵ Lamişî, *et-Temhîd*, thk. Abdülmecid Türki, 96.

⁴⁶ Bkz. Eş‘arî, *el-İbâne an Usûlî’l-Diyâne*, (Beirut, y.y. t.s.). 46-55; *el-Luma‘ fi’r-Red alâ Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida‘*, thk. Hamûde Gurâbe, (Bağdat: y.y. 1955), 47-56;

⁴⁷ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Muhassalu Efkarî’l-Mutekaddimîn ve’l-Muteahhirîn mine’l-Ulemâ ve’l-Hukemâ ve’l-Mütekellimîn*, (Beirut: y.y. 1984), 2/183.

⁴⁸ Yüksel, *Görüş ayrılıkları*, 65; Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye Göre Ef‘âl-i İbâd”, 58.

⁴⁹ et-Taftazânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, 3/164.

⁵⁰ en-Nesefî, *Tebsiratü’l-edülle*, haz. Hüseyin Atay, 2/193; es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûlî’l-dîn (Mâtürîdiyye Akaidi)*, 65.

başta olmak üzere⁵¹ Mâtürîdîlerin sözü edilen bu anlayışlarını irâdeyi ikiye ayırma- larından anlıyoruz. Biri küllî irâde, diğeri cüz'î irâdedir. İkincisini ifade etmek için kesb, ihtiyar, iktisab ve azm gibi kavramlar kullanılır.⁵² Böylece onlar mutlak irâde- yi itiraf ettikten sonra kula ait ihtiyârî ve kesbi gerçekleştirmeye yarayan irâdeyi de- ğerlendirmeyi ihmal etmemişlerdir. Nitekim “bir fiil, iki failin eseri olmalı” düşün- cesi de bunu desteklemektedir.⁵³

Mâtürîdîler yukarıda sayılan anlayışlarını belirlerken insanın meydana getirdiği fiilleri ıztırârî/zorunlu ve ihtiyârî/irâdî (tercihe ve seçime dayalı) olmak üzere ikiye ayırarak ele almaktadırlar. Genel anlamda fiiller ilahi fiiller olan yani yaratma- ya/halk dayanan fiiller ve kula ait olmak üzere kesbî fiiller şeklinde ikiye ayrılmak- tadır.⁵⁴

Böylece Mâtürîdîler bu konuda mutlak irâde anlayışı üzerinde dururken insanın sahip olduğu irâdeyi göz ardı etmek istememişlerdir. Cebrî ve Kaderî düşüncelerin karşıtlığı arasında orta yolcu bir tutumla irâdeyi ikiye ayırarak değerlendirmede bu- lunmuşlardır.

Bu söylenenlerden de anlaşılacağı üzere irâde, Mâtürîdîler ile Eş'arîler arasında önemli bir ihtilaf meselesidir. Onlar Mâtürîdîlerin dediği gibi irâdenin bir fiile yö- nelmesini kabul etmediklerinden Cebriyye'ye daha yakın durmakla suçlanmışlardır. Bu tür bir suçlamaya muhatap olmalarında Mâtürîdîlerin insana atfettiği ihtiyârînin mahlûk olduğunu ve insanın fiilinin gerçekleşmesinde bir tesirinin bulunmamasının etkisi büyüktür. Hâlbuki Mâtürîdîlere göre insanın ihtiyârî yaratılmamış olup insanın fiile yönelmesi ve fiili gerçekleştirmesiyle hâsıl olur. Şimdi Mâtürîdîlerin küllî ve cüz'î irâde diye ikiye ayırdıkları bu irâde çeşitlerini daha yakından görmeye çalışa- lım:

1) Küllî irâde

Küllî irâde, esasen bütün canlı varlıkların sahip olduğu bir irâde türüdür. Bunun yaratılmış olduğu kabul edilir. İnsanda kuvve olarak var olan, insanın potansiyel ya- pabilme imkânı elde ettiği bir sıfat olarak ele alınmaktadır.⁵⁵ Bunun sayesinde insan mümkün olan bütün fiilleri tercih edebilmektedir.⁵⁶ Yani sözü edilen irâdeyle insan ulaşabildiği her fiili yapma imkânı bulur. Bu irâdede henüz bir tercih gerçekleşme- diğinden ötürü mükellefiyet, sevap ve ceza mevzubahis edilmemektedir. Dolayısıyla mezkûr irâdede insan verdiği karardan vazgeçerek o fiilin zıddını yapmaya da kâdir-

⁵¹ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûlü'd-dîn*, 64.

⁵² et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 3/166; Lamişî, *et-Temhîd*, thk. Abdülmecid Türki, 97-102.

⁵³ en-Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, haz. Hüseyin Atay, 2/189.

⁵⁴ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûlü'd-dîn*, 66-67.

⁵⁵ es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûlü'd-dîn*, haz. Bekir Topaloğlu, 63; Lamişî, *et-Temhîd*, thk. Abdül- mecid Türki, 93-95.

⁵⁶ Yüksel, *Görüş ayrılıkları*, 63.

dir. Mâtürîdîler bu yaklaşımıyla insana biçtikleri özgürlük anlayışlarını yansıtmaktadırlar.

2) Cüz'î Irâde

Cüz'î irâde küllî olanın belli bir fiile yönelmesi ve meyletmesinden ibarettir. İnsanın fiilleri konusunda anahtar kavramlardan olan “ihtiyâr” Mâtürîdîlerce bu irâde için kullanılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle mezkûr irâde, küllî irâdenin muayyen bir fiil şeklinde karşımıza çıkmasını temsil etmektedir. Bu şekilde açık ve müşahhas bir hal alan küllî irâdenin cüz'îye dönüşmesi, kulun imtihana tabi tutulduğu alanda cereyan etmektedir. Onların “kasd, azm, azm-ı musammam kavramlarıyla kastettikleri irâde, cüz'î olanıdır.⁵⁷

Cüz'î irâde, kendisinde henüz bir tercih gerçekleşmediği irâdeyi temsil etmektedir. İkinci irâde birincisinin belli bir fiile yönelmesi ve o fiili gerçekleştirmesi olmaktadır. Mâtürîdîlerin daha çok “ihtiyâr” diye tarif ettikleri bu ikinci irâde, fiili bizzat ortaya çıkarmaktadır.⁵⁸

İkincisinin yaratılmamış olduğu düşüncesini paylaşan Kemâluddîn el-Beyâzî, bu görüşünde Ebu Hanife'ye dayanmaktadır. Nitekim Ebu Hanife'ye göre kul irâdesini Allah'ın emri doğrultusunda itaat yönünde kullanmakla mükelleftir. Buradan da anlaşılacağı üzere ihtiyâr Allah'ın icâd ve ihdasıyla meydana gelmektedir.⁵⁹

4. İNSANIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ VE ÇEVRESEL ŞARTLARIN SEÇİME ETKİSİ

Öncelikle ifade etmek gerekir ki toplumsal hayatta bir düzen oluşturmak ve imtinanın gerçekleşmesi için insanların farklı potansiyel, kabiliyet, ortam ve şartlarda bulunmaları gerekmektedir. Bu ilkedен hareketle insanlar arasında çeşitli farklılıkların bulunması daha anlaşılabilir olmaktadır. Neticede Allah her insana sahip olduğu imkânlar ölçüsünde sorumluluk yüklemektedir.⁶⁰ Zaten Allah, insanın sözü edilen farklılığına bağlı sınırlılıklarını dikkate alarak âhîret günü yaptıklarına tam bir şekilde karşılık verecektir.

İçinde bulunulan şartlarla kader ve özgürlük meselesinin çeşitli yönlerinin bu-

⁵⁷ Kemaleddin Ahmed b. Hasan Beyâzî, *İşârâtü'l-Merâm min ibarati'l-İmam*, thk. Yusuf Abdurrâzık, (Mısır: y.y. 1949), 259; Abdullatif Harputî, *Tenkihu'l-Kelâm*, (Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330), 240-241.

⁵⁸ Beyâzî, *İşârâtü'l-Merâm*, thk. Yusuf Abdurrâzık, 259; Harputî, *Tenkihu'l-Kelâm*, 240-241.

⁵⁹ Bkz. Beyâzî, *İşârât*, thk. Yusuf Abdurrâzık, 259.

⁶⁰ el-Bakara 2/286.

lunduğu; Allah inancı başta olmak üzere insanın psikolojik ve biyolojik yapısı, sahip olduğu imkânlar ve sınırlılıkları ile birlikte incelenmesi gerektiği inkâr edilemez.

Zihinle beden arasında önemli ölçüde bir etkileşim mevcuttur. İnsanın aldığı kararlar zihinde gerçekleşse de sonuçları beden ve tabiat üzerinde görülmektedir. Neticede evrende gerçekleşen olaylar ve nesnelere beden üzerinde etkileşimde bulunmak suretiyle zihnimiz üzerinde bir tesiri bırakacaktır.⁶¹ Yine günümüzde çekirdek ailenin karşı karşıya kaldığı pek çok sorunla başa çıkma imkânını çeşitlendirdiği ve bireyin iradesini güçlendirdiği kabul edilmektedir.⁶²

Modern yaşam şekli pek çok şey arasından bir seçim yapma konusunda insanı hayli zorlamaktadır. Aslında insanın seçim yapabilmesi onun büyük bir özgürlük ve özerklik alanının göstergesi olmaktadır. Bu seçimin büyük ve anlamlı olması insana ihtiyaç duyduğu ve arzuladığı şeyleri elde etme imkânına dayanmaktadır. Böylece insan dünyada nelere değer verdiğini ve neleri değerlendirmesi gerektiğini anlamaktadır.

İnsanı diğer bütün varlıklardan ayıran bir özelliği de çevrenin onun üzerindeki etkisiyle kendisinin çevre üzerindeki etkisidir. Bu noktada bulunduğu ortamın, kültürel ve ekolojik çevrenin insana olan etkilerini tespit etmek önemlidir. İnsanın çevre üzerindeki denetim gücünü ve çevrenin onun üzerinde meydana getirdiği etkiyi ifade etmeden geçmemek gerekir. Bireyin bulunduğu şartlar ne olursa olsun, seçim yapmadığı durumlar bir tür çaresizlik halini oluşturur. Ancak her halde ve şartta seçim yapabilmemiz hayatın gidişatına ilişkin bir etkimizin olduğunu gösterir.

İnsanın mutlaka bir sosyal ağa bağlı olarak yaşama zorunluluğu ve ihtiyacı onun bu ortamdan belli ölçüde etkilenmesi demektir. Esasen birey psikolojik rahatlığını ve mutluluğunu sosyal olarak sahip olduğu çevreye borçludur. Bu durum onun mutluluğunu sağlamaktadır. Dolayısıyla bu anlamdaki ağ ve çevre ona bir tür etkide bulunsa da insanın en özgür alanı olan iç dünyasına kayda değer ölçüde bir tesir bırakmayacaktır.⁶³

SONUÇ

Çeşitli sınırlılıklara rağmen insana çeşitli kabiliyetler verilmiştir. Hiçbir varlığa verilmeyen özgürlük insana verildiği içindir ki yeryüzünde bazıları bozgunculuk yapmışlar diğer bazıları ise ıslah ve düzeltme faaliyeti içinde bulunmuşlardır. İnsan kudret itibarıyla sınırlı olsa da irâdesi yönünden büyük bir özgürlüğe sahip kılınmış-

⁶¹ John Heil, *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*, çev. Seda Akbıyık-Merve Bilgili, (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 67.

⁶² İhsan Çapcıoğlu, “Ahlak Temelli Karakter İnşasında Sosyal Çevrenin Önemi”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu, C:1 (Haziran 2016)*, 269-278.

⁶³ Kemal Sayar, *Yavaşla*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 13. Baskı, 86-90.

tır. İnsan için imtihan ve sınanma, sahip olduğu irâdeyle gerçekleşmektedir. Irâdenin kullanım şekli ve hangi yönde kullanıldığı önemlidir. O halde irâde bakımından sınırsız bir özgürlüğe sahip olan insan, güç itibarıyla bazı sınırlarla yaratılmıştır. Sosyal ve kültürel çevreden, biyolojik kalımdan kaynaklanan nedenlerle bazı sınırlamalarla çevrelenen insan yine de irâdesini özgür bir biçimde kullanabilmektedir. Burada sorumlulukla ilgili olan husus, sadece fiil olmaktan ziyade insanın irâdesini kullanarak bir şeyler yapmasıyla ve bunu hangi maksatla yaptığıyla alakalı olmaktadır. Varsa birtakım mahrumiyetler, telafi edilerek daha yüksek derecede olan âhirette karşılık verilecektir. *Baksana, biz insanların kimini kiminden nasıl üstün kılmışızdır! Elbette ki ahiret, derece ve üstünlük farkları bakımından daha büyüktür.* (el-İsrâ, 17/21) âyeti de bu duruma işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-lugaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâve, 1418/1997.
- Aydınlı, Osman. *Akılca Din Söylemi (Farklı Yönleriyle Mutezile Ekolü)*. Çorum: Hitit Kitap Yayınevi, 2010.
- Bâkîllânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *Kitâbu't-Temhîd*, Editör: Richard J. McCarthy, Beyrut: y.y. 1957.
- el-Bağdadi, Abdulkâhir. *Ehl-i Sünnet Akâidi*, Çev. Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Beyzâzî, Kemalettin Ahmed b. Hasan. *İşârâtü'l-merâm min ibarati'l-İmam*. thk. Yusuf Abdurrâzık. Mısır: y.y. 1949.
- Çapcıoğlu, İhsan. "Ahlak Temelli Karakter İnşasında Sosyal Çevrenin Önemi". *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu, 10-12 Haziran 2016*. Ordu: 2016.
- Çetiner, M. Bedreddin. *Kur'an-ı Kerim'de Mes'ûliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitâbu makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. Tashih: Helmut Ritter. Weisbaden: y.y. 1980.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Beyrut: y.y. t.s.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Luma' fir-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, thk. Hamûde Gurâbe, Bağdat, y.y. 1955.
- Harputi, Abdullatif. *Tenkihü'l-Kelam*. Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.
- Heil, John. *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*, Çev. Seda Akbiyik-Merve Bilgili, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- İsfahânî, Râgîb. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*. İstanbul: y.y. 1986.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. Mısır: y.y. 1379/1969.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali el-Endelûsî. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*. Kahire: İlmu'l-Kelâm, 1989
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensari er-Rüveyfi. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1414.
- Ka'bi, Ebû'l-Kâsım Abdullah el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât ve ma'ahû Uyünü'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu, Râcîh Kürdî, Abdülhamit Kürdî. İstanbul: Kuramer, Amman: Dâru'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Usûl'il-Hamse*. thk. Abdülkerim Osmân. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1408/1988.

- Karadaş, Çağfer. *İnanç Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Lamişi, Ebü's-Sena Mahmûd b. Zeyd. *et-Temhid li-kavâidi't-tevhid*. thk. Abdülmecid Türki. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Kitâbu't-Tevhid*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tebziratü'l-edille*. haz. Hüseyin Atay. Ankara: DİB Yayınları, 2. Baskı, 2004.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Muhassalu Efkâri'l-Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn*. Beyrut: y.y. 1984.
- es-Sâbûnî, Nureddin. *el-Bidâye fi Usûlü'd-dîn (Mâtürîdiyye Akaidi)*. 5. Baskı, Haz. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 1995.
- Sayar, Kemal. *Yavaşla*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2019.
- et-Taftazânî, Sa'duddîn. *Şerhu'l-Makâsîd*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011, 3/164.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî. *Keşşâfı ıstılâhati'l-fünûn ve'l-ulûm*. Beyrut: Mektebet-ü Lübnân Naşirûn, 1996.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-i İbâd", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi*, 1/2, (2017), 55-67.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İrâde", *TDV İA*. 22/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yüksel, Emrullah. *Mâtürîdiler ile Eş'arîler arasındaki görüş ayrılıkları*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs*, thk. Akademik Kurul, y.y., Dâru'l-Hidâye, t.y.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Minhâc fi usûlü'd-dîn*, thk. Abbas Hüseyin İsa Şerefüddîn. San'a: Mekteb-ü Merkezi bedri'l-ilmî ve's-sekâfi, 2004.